

Společnost - prostor - jedinec

Pokus o konceptualizaci problému územní diferenciace
sociálně ekonomické struktury se zvláštním zaměřením
na životní podmínky

PETR MATĚJŮ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

JIŘÍ MUSIL

Výzkumný ústav výstavby a architektury,
Praha

Prostorovým souvislostem, respektive územní podmíněnosti sociálně ekonomických procesů a utváření sociální struktury nebyla v naší sociologické teorii delší dobu věnována dostatečná pozornost, i když v řadě tzv. odvětvových sociologických disciplín, a zejména v konkrétních sociologických výzkumech, se prostorové hledisko považuje za jednu z podstatných interpretačních optik. Pouze v ojedinělých studiích byly konkrétní formy prostorové diferenciace sociálních jevů spojovány s celospolečenskými změnami a byly naznačeny teoretické vztahy mezi územím a sociální strukturou.(1)

Nedostatečný rozvoj teorie v tomto směru způsobuje, že poměrně velké množství empirických dat tříděných podle územních jednotek — například okresů, krajů — je využíváno k ilustrativním účelům, zůstává bez hlubší interpretace a nepromítá se do sociologické teorie socialistické společnosti.

Abstrakce od prostorové dimenze umožňuje sice účinněji odhalovat obecné sociálně-ekonomické a historické zákonitosti vývoje sociálního systému či společensko-ekonomické změny, avšak na určitém stupni vývoje společenské reality a jejího poznání nastává situace, kdy je třeba v explikaci sociálních procesů a struktur prostorovou dimenzi reflektovat jako podstatný faktor intervenující do utváření jejich diferencovaných podob a forem.(2)

1. Sociální systém a prostorová struktura. Základní vztahy

K teoretickému uchopení vztahu mezi sociálním systémem a jeho prostorovým uspořádáním lze přistupovat dvojím způsobem:

a) Prostorovou strukturu společnosti a jejích sídelních jednotek, například měst, lze chápat jako geografický „výraz“ základních sociálně ekonomických struktur a procesů. Každý prostor osvojený a strukturovaný společností se stává „záznamem“ této společnosti, přičemž se v této souvislosti hledají konkrétní podoby „překlady“ sociálního do prostorového.

b) Prostorová struktura jakožto „společensky osvojený prostor“, nesoucí sociálně ekonomický obsah fixovaný především ve „hmotných strukturách“, vy-

(1) Tím ovšem nechceme říci, že se kategorií území či územní diferenciace zabývaly jiné vědní disciplíny (zejména geografie a demografie), ani to, že nebyly učiněny pokusy o formulaci obecnějších zákonitostí vývoje územní diferenciace, jež mají svou sociologickou relevanci [Hampl 1971; 1978].

(2) Stejně je tomu v případě abstrakce od temporální dimenze při sledování principů prostorové organizace společnosti. Sociální ekologie, zejména některé její soudobé směry [Mlinar — Teune 1978], naznačuje, že prostorovou distribuci určitých sociálních jevů nelze plně vysvětlit, chybí-li mezi interpretačními hledisky rovněž kategorie času.

stupuje jako aktivní moment diferenciacie sociálně ekonomických procesů a formování sociální struktury.(3)

V následujícím pokusu o teoretickou konceptualizaci problému územní diferenciacie nám půjde o teoreticko-metodologický rozbor obsahu a možností explikace vztahu „prostor → společnost“. To ovšem neznamená, že by vztah „společnost → prostor“, označený jako „model překlada“, nevyžadoval hlubší teoretické prozkoumání. Jde dokonce o problém prvořadého významu, neboť v dialektickém vztahu sociálně ekonomické struktury a prostorové struktury má struktura sociálně ekonomická určující význam. V určitých fázích společenského vývoje však prostorová struktura jakožto „územně fixovaná minulost“ nabývá na významu a stává se aktivním nebo omezujícím momentem celospolečenského vývoje.

Klíčovým problémem teoretického i metodologického uchopení vztahu mezi sociálně ekonomickými procesy a prostorovou strukturou je přechod od čistě geografického chápání prostoru v dynamice sociálních procesů k jeho teoretické konceptualizaci, jež by vyznačila alespoň základní souvislosti mezi časem a prostorem ve vývoji společensko-ekonomického systému. Domníváme se, že adekvátní uchopení kategorie prostoru není možné, abstrahujeme-li od kategorie času, a naopak, význam času v procesu společensko-ekonomické změny nelze postihnout v jeho úplnosti, zkoumáme-li jej mimo prostorové souvislosti. Čas a prostor jsou v dialektickém materialismu základními atributy veškerého bytí, tedy tím, čím je bytí *podstatně* určeno. Současně však, jak ve filozofické rovině naznačil Lenin a později dokázala moderní fyzika, prostor a čas jsou skutečnosti navzájem spolu spjaté, podmiňující se, a tedy neoddělitelné. Tvzení, že zákonitosti vývoje sociálního systému se vždy realizují v čase a v prostoru, neznamená jen v podstatě lapidární skutečnost, že podstatným určením každého sociálního jevu a procesu je mimo jiné i čas a prostor, ale vyjadřuje současně reálně existující *spojitost mezi časem a prostorem*, jejich vzájemnou podmíněnost ve vývoji společenského systému.

2. Charakter vztahu společnost — prostor — jedinec ve světle vývoje sociálně prostorové struktury

Úlohu prostorové dimenze v sociologické teorii a výzkumu lze podle D. Harveye [Harvey 1970] přirovnat k úloze „sociologické imaginace“. Tak jako „sociologická imaginace“ měla být cestou k pochopení některých souvislostí mezi historií a individuálním životem, resp. úlohy „historického času“ v čase individuálního života, měla Harveyova tzv. „geografická imaginace“ (jako vědomé prostorových souvislostí) být nástrojem pochopení role území jako geografického rámce sociálního života jednotlivce či určité sociální skupiny. Skutečná schopnost tzv. „sociologické imaginace“ uchopit reálné historické souvislosti individuálního života se ukázala být přinejmenším spornou a byla již v tomto

(3) Tohoto v podstatě dialektického vztahu mezi „sociálním“ a „prostorovým“ *kde primární role připadá „morfogenetickému“* významu sociálně ekonomických procesů, se dotkla již klasická buržoazní sociální morfologie (E. Durkheim, M. Halbwachs), a to v pojmu tzv. „sociálního substrátu“. Tento pojem v podstatě zahrnuje populace určitých území, samo toto území a jeho hranice, osvojenou přírodu a hmotné prostředí vytvořené člověkem (od jednotlivých objektů až k celým sídlům a jejich síti). Rozdíl v užití území (hustota obyvatelstva, typy ekonomické aktivity, typy sídel atd.) přispívají k diferenciaci „sociálního substrátu“ a musí být i podle názoru představitelů tohoto směru sociologicky interpretovány jako *následky* i jako *příčiny*, neboť jsou úzce spojeny se sociálně ekonomickou strukturou a s průběhem sociálních procesů, jimž dávají určitou konkrétní podobu (srovnej Halbwachs, M. *Population and Society* [1960 : 12]).

směru podrobena marxistické kritice. I „geografická imaginace“, tak jak ji formuloval Harvey, má své vážné meze převážně v intuitivním přístupu k pochopení zdrojů, role a významu území diferenciací, tj. v zásadním nedocenění sociálně ekonomických aspektů ve zkoumání vztahu „sociálního“ a „prstorového“.

Marxistická sociologie, pokud si klade za cíl prozkoumat vzájemnou podmíněnost času a prostoru ve společenském bytí, vychází naopak z priority sociálně ekonomické struktury a sociálně ekonomických procesů, jež jsou klíčovým zdrojem přeměn v sociálně prostorové struktuře společnosti a tím i v prostorové diferenciaci individuálních životních perspektiv.

Pojem prostoru vstupuje do rozboru sociálně ekonomického systému v několika významech, které se často směšují, a proto je nutné je vymezit a odlišit. Jsou to zejména:

- prostor ve smyslu fyzikálním (tj. *vzdálenost*), který se uplatňuje ve společenských vědách jako *dostupnost*, často jako časoprostorová dostupnost;
- prostor ve smyslu *polohovém* (navazuje na předchozí významové pojetí) obsahuje již ve větší míře sociální dimenzi, neboť jde nejčastěji o polohu, která má společenské implikace (jádrové území, situovanost mimo rozvojové osy, periferní poloha apod.);
- prostor jako *území*, jako rozčlenění prostoru do konkrétních území; tato území (regiony) jsou definována z různých hledisek a mohou mít různou velikost od makroregionů až po tzv. ekologická mikrouzemí ve městech;
- prostor jako *prostředí*, jako soubor především fyzikálních a biologických podmínek.

V dalším textu je položen důraz na teoretickou konceptualizaci vztahu mezi sociálními a *územními*, čili regionálními strukturami a zčásti i na sociální význam polohy a vzdálenosti. Vzhledem k tomu bude používán především pojem „území“.

K analýze lze pak přistupovat z mnoha hledisek. I zde je možné — podle toho na jaké aspekty územní struktury klade analýza důraz — rozlišit několik hlavních přístupů:

- přístup *ekonomický*, tj. analýza prostorové distribuce ekonomických činností, odvětvové struktury, efektivity výroby a příspěvku územní ekonomiky k ekonomice celospolečenské, dodatečných nákladů překonávajících například nevýhodnost polohy nebo dopravní vzdálenost od zdrojů surovin a trhů atd.;
- přístup *sociologický*, jenž zdůrazňuje především územní podmíněnost vývoje a reprodukce sociálně třídní struktury, životních podmínek a způsobu života;
- přístup *demografický*, v němž dominuje analýza územních rozdílů v procesech vývoje a reprodukce obyvatelstva;
- přístup *politický*, v němž hraje důležitou roli analýza sociálně politických institucí a jejich působení na rozvoj území vůči celku společensko-ekonomického systému, analýza územních rozdílů politického chování obyvatelstva, zejména ve volbách (populární zejména v buržoazní sociologii a politologii), analýza politických aspektů národnostního obsahu územní diferenciací atd.;
- přístup *kulturologický*, zdůrazňující především územní podmíněnost kulturních, etnických a národnostních tradic, symbolický obsah pojmu území aj.

Naše analýza území je samozřejmě v prvé řadě analýzou sociologickou, opírající se současně o některé aspekty přístupu ekonomického a demografického. V širším pojetí, jež však v této stati nelze rozvinout, by však měla reflektovat i aspekty ostatní tj. politické i kulturní.

V pojmu území budeme zdůrazňovat zejména ty jeho aspekty, které vyjadřují dialektiku a kontinuitu společensko-historického procesu, v němž člověk — v rámci určitých konkrétních sociálních poměrů — přetváří přírodu a vytváří nové, relativně fixní materiální struktury, jež se stávají součástí objektivních podmínek budoucího společenského vývoje, tj. životních podmínek a podmínek budoucí materiálně přetvářecí praxe člověka. *V tomto smyslu je pak území jedním z nositelů kontinuity společenského vývoje, protože v podobě výsledků společenské praxe v sobě nese „zhmotnělou“ minulost společensko-ekonomického systému, od níž se v mnoha směrech odvíjí jeho přítomnost i budoucnost.*

Tento přístup k pojmu území(4) tedy implikuje důraz na ty jeho stránky, které vznikají v procesu společenské praxe jako produkty materiálně přetvářecí činnosti člověka, přičemž — nejen teoreticky, ale i z hlediska historického vývoje — do pozadí ustupují přírodně geografické podmínky, jež jsou ve stále větší míře „překrývány“ onou „druhou“, člověkem vytvořenou „přírodou“, světem produktů jeho činnosti.

Základním hlediskem, jež budeme v pojmu území sledovat, je aspekt diferenciace. Územní diferenciace je pojem odrážející rozdíly jak v přírodně geografických podmínkách, tak — a to především — ve struktuře, kvantitě a kvalitě na území fixovaných výsledků společensko-historické praxe, tj. — jinými slovy — je to pojem vyjadřující územní rozdíly v životních podmínkách v nejširším smyslu. V tomto významu budeme také pojem územní diferenciace dále používat.

Vývoj územní diferenciace lze sledovat na různých rovinách obecnosti, v různých historických perspektivách a v různých geografických kontextech. Uvažujeme-li však určitý sociálně geografický systém (například stát) a jednu rozlišovací úroveň jeho vnitřní územní struktury, můžeme předpokládat, že územní diferenciace každého nového prvku v systému životních podmínek (nebo nová kvalita prvku stávajícího) se vyvíjí zhruba podle křivky podobné normálnímu rozložení náhodných jevů (viz graf 1). Lze totiž předpokládat, že v počáteční fázi, kdy je výskyt nového prvku v systému životních podmínek ojedinělý, stupeň jeho územní diferenciace je relativně bezvýznamný. Postupné šíření tohoto jevu je ve větší či menší míře prostorově nerovnoměrné, to ovšem znamená, že stupeň územní diferenciace jeho výskytu se nejprve zvyšuje (v závislosti na sociálně ekonomických, demografických a jiných podmínkách) a teprve později dochází k jeho všeobecnému prostorovému rozšíření, tj. územní diferenciace výskytu příslušného jevu se opět zmenšuje. Dlouhodobý historický vývoj územní diferenciace si lze tedy představit jako nekonečný sled takových křivek, podle toho, jaký prvek, nebo celý okruh jevů z oblasti životních podmínek uvažujeme, jakou historickou perspektivu bereme jako referenční rámec vývoje územní diferenciace.

V souvislosti s těmito úvahami je třeba upozornit na to, že v pojmu územní diferenciace není obsažen hodnotící aspekt, tj. územní diferenciace není a priori jevem negativním. Lze nalézt celou řadu společensko-ekonomických jevů, jež právě svou územní diferenciací přispívají k efektivnosti fungování celého systému, tj. jejich územní diferenciace je v určitých fázích vývoje „funkční“

(4) Pod pojmy území a územní diferenciace máme na mysli vnitřní prostorovou strukturu státního, národního celku, ať přirozenou (danou přírodně geografickými, národnostními, kulturními či jinými aspekty), či vyplývající z určitého správně administrativního uspořádání. Problémem sociologického vymezení území a regionu se budeme v této stati zabývat podrobněji.

a nikoli „disfunkční“. Například územní diferenciace ekonomických aktivit, podmíněná jak přírodně geografickými, tak i sociálně ekonomickými rozdíly v územní struktuře společnosti, vytváří předpoklady k efektivnějšímu využití zdrojů, jimiž společenský systém disponuje (zdroje surovin, půda, zdroje pracovních sil, existující infrastruktura atd.). Tyto z *ekonomického* hlediska pozitivní aspekty územní diferenciace výrobních sil, resp. jejich specializace a prostorová koncentrace, které analyzoval Marx v *Kapitálu* [Marx 1954: 334], pokud působí živelně, vytvářejí ty roviny územní diferenciace, které nazýváme nerovnostmi v životních podmínkách (například v životní úrovni, v šancích na vzdělání atd.), a tím se obracejí ve svůj protiklad, tj. v jevy a procesy z hlediska *sociálního* rozvoje negativní, z hlediska systému „disfunkční“.

Propojení ekonomických výhod územní diferenciace s programem územní homogenizace životních podmínek, charakteristické pro cíle socialistické společnosti, vytváří předpoklady k tomu, aby na bázi procesů ekonomické *specializace* regionů, provázené jejich vzájemnou *integrací* (směřující k vyšší „komplexitě“ systému) docházelo nikoli k další diferenciaci, ale naopak k homogenizaci životních podmínek a životních šancí jedinců, sociálních skupin a tříd.

Problém „funkčnosti“ či „disfunkčnosti“ územní diferenciace vzhledem k sociálnímu systému má samozřejmě i další aspekty (zejména sociálně politické), jimiž se zde však nehodláme zabývat, neboť překračují rámec této stati a vyžadovaly by samostatný kvalifikovaný rozbor.

Ve vývoji územní diferenciace se uplatňují některé obecnější tendence. Existuje řada pokusů tyto tendence a zákonitosti popsat a teoreticky zdůvodnit. Nejčastějším přístupem k tomuto problému je analýza územní diferenciace optikou vývoje určitého komplexního společensko-ekonomického jevu v sociálně prostorové struktuře společnosti. Jedním z takových pokusů je tzv. teorie přechodu, která spojuje přeměnu sociálně prostorové struktury společnosti s vývojem urbanizace.(5)

Autoři jedné z nejobecnějších verzí této teorie [Labovitz — Purdy 1970] vycházejí z hypotézy, že urbanizace je jedním z těch komplexních společensko-ekonomických procesů, na nichž lze pozorovat dlouhodobý přechod sociálně prostorové struktury společnosti od jednoho stavu relativní územní homogenity přes fázi diferenciace ke druhému relativně homogennímu stavu. Každý z těchto „stejnorodých stavů“, ačkoli se od sebe kvalitativně liší, se vyznačuje tím, že sociální a ekonomické rozdíly mezi jednotlivými územími nejsou příliš veliké. Proces urbanizace je tedy v tomto kontextu chápán jako proces územní diferenciace, přičemž územní diferenciace je definována jako stupeň rozdílů v ekonomické struktuře a v životní úrovni jednotlivých částí země.

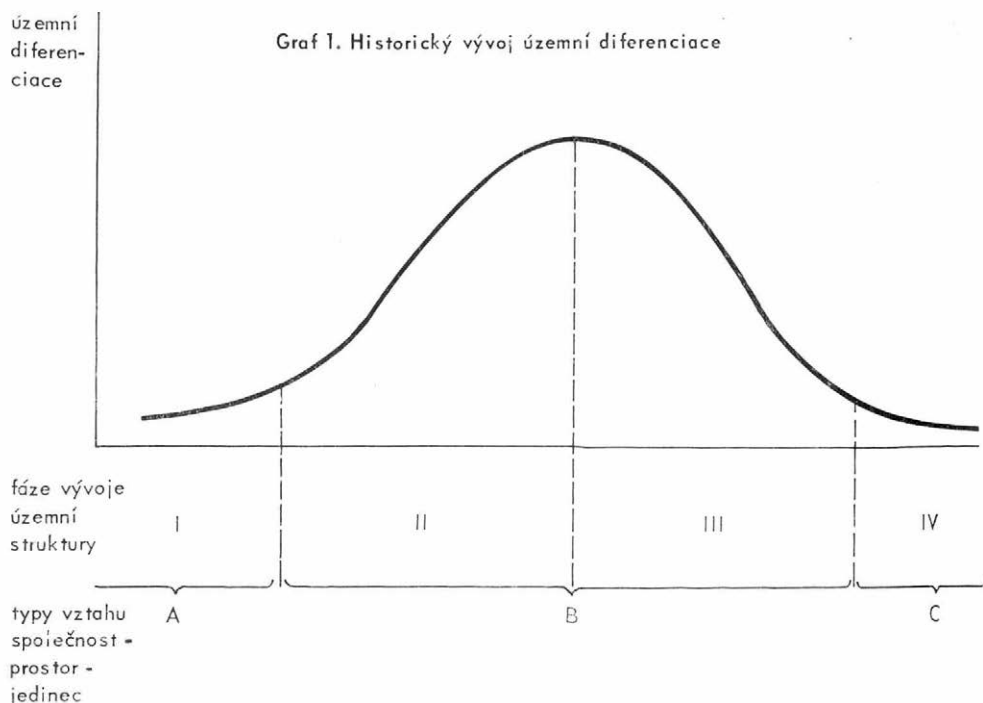
Teorie přechodu tedy v podstatě formuluje zákonitosti vývoje sociálně prostorové struktury společnosti v procesu přeměny společnosti v podstatě venkovské, jejíž hospodářskou základnou bylo převážně zemědělství, na společnost „městskou“, jejíž hospodářskou základnou je především průmysl a v pozdějších fázích vývoje také nevýrobní odvětví. V tomto smyslu teorie přechodu koresponduje s Marxovou tezí o tom, že novodobá historie je spíše pronikáním městských vztahů na venkov, kdežto v minulosti existovalo pronikání venkov-

(5) K nejvýznamnějším koncepcím vývoje územní diferenciace patří kromě teorie přechodu [Labovitz — Purdy 1970] teorie geodemografických systémů [Hampl 1971; 1978] a některé koncepty vývoje regionálních struktur založené na vývoji urbanizace [Musil 1977; Pivovarov 1973].

(6) Zákonitosti historického pohybu územní struktury od převážně „venkovské“ společnosti ke společnosti „městské“, mezi nimiž leží dlouhé období charakteristické vysokou mírou územní diferenciace založené zejména na protikladu města a venkova, si povšiml Marx v *Grundrissech*: „Dějiny klasického starověku jsou dějinami měst,

ských vztahů do města.(6) Proces této diferenciacie *ekonomických* činností a *ekonomické* základny sídel má určité zákonitosti, které se projevují v míře územní diferenciacie. Je tedy patrné, že v tomto pojetí vývoje územní diferenciacie hraje klíčovou roli proces společenské dělby práce v Engelsově pojetí.

Podle teorie přechodu je míra územní diferenciacie největší ve středních fázích přechodu z jednoho stejnorodého stavu do druhého (viz graf 1). Vývojové fáze lze přitom charakterizovat:

1. fáze — Územní diferenciacie sociální a ekonomické struktury je velmi malá. Společnost je v podstatě venkovská. Územní jednotky jsou hospodářsky relativně nezávislé a mají přitom podobné sociální a kulturní charakteristiky.

2. fáze — V důsledku změn ve výrobních silách začíná proces koncentrace obyvatel v jedné nebo více oblastech a dochází k rozvoji měst. Územní diferenciacie se zvětšuje, neboť městská území se rozvíjejí rychle, venkovská pomaleji, nebo vůbec ne.

3. fáze — Technické a sociálně ekonomické změny překračují hranice oblastí, kde vznikly, a šíří se do celé společnosti. Venkovské oblasti se specializují a jednotlivé části země se stávají navzájem více závislé. Z hlediska sociálních a kulturních znaků obyvatelstva se stávají jednotlivé části území podobnější. Ekonomická produktivita venkovských oblastí se podobá té, kterou mají městské oblasti, a tím se zmenšují i sociální rozdíly mezi oblastmi.

ale měst, jejichž základem je pozemkové vlastnictví a zemědělství... Středověk vychází z venkova jako sídla dějin, jejichž další vývoj pak probíhá v protikladu města a venkova; moderní dějiny jsou poměštváním venkova, ne jako v antice zvenkovštváním města“ [Marx 1974: 94].

4. fáze — V této fázi dochází k vysoké vzájemné ekonomické závislosti mezi jednotlivými oblastmi, která je zároveň spojená s malou sociální diferenciací mezi oblastmi, a podobnou až stejnorodou produktivitou ve všech oblastech.

Teorie přechodu je tedy založena na procesu urbanizace, ale implicitně vychází z úlohy vývoje výrobních sil a společenské dělby práce. Jejím omezením je snad právě její „ohraničení“ procesem urbanizace, protože sociálně prostorová struktura společnosti prochází změnami neustále, tj. ve chvíli, kdy z jednoho hlediska dospívá k relativně „homogennímu“ stavu, objevují se procesy, které na bázi této homogenity zakládají nové roviny územní diferenciace. Teorie přechodu trpí v tomto smyslu určitou ahistoričností, nebo jinak řečeno, není dost radikálně historická. Na druhé straně ovšem by bylo jen stěží možné uchopit proces změny sociálně prostorové struktury společnosti, kdybychom nevymezili určité kritérium měření procesu územní diferenciace. Proces urbanizace, zejména je-li chápán v širších souvislostech vývoje výrobních sil, takové kritérium nabízí a dalo by se říci, že pro relativně dlouhé historické období.

V rámci koncepcí vývoje územní diferenciace je třeba upozornit ještě na jednu zákonitost vývoje sociálně prostorové struktury společnosti, kterou by bylo možné nazvat zvyšováním „úrovně“ nebo „řádu“ územní diferenciace. Proces sociální homogenizace na jedné úrovni (tj. na úrovni malých územních jednotek) je provázen procesem „heterogenizace“ na úrovni vyšší, tj. relativně malé územní jednotky se k sobě přibližují (stávají se podobnější) a tvoří homogenní celky, mezi nimiž se relativní rozdíly nejprve zvětšují. Později dochází k homogenizaci i na této „vyšší úrovni“ a opět vznikají větší, navzájem od sebe odlišné, avšak vnitřně stále homogennější regiony. Teoreticky se problematikou „posouvání“ vývoje z „nižších“ řádů na „vyšší“ zabývají práce Hamplovy [Hampl 1971, 1978].

V rámci teorie přechodu lze ještě formulovat i určité typy územního zprostředkování vztahu jedince a společnosti. Tyto typy nemají sloužit jako nějaké ahistorické „ideální typy“ vztahu „společnost — prostor — jedinec“, jejich význam je pouze v hlubším prozkoumání významu vývoje územní diferenciace pro určení „pozice“ jedince ve společenském systému, větší či menší měrou zprostředkované „pozici“ v územní struktuře společnosti.

První typ, odpovídající zhruba 1. fázi vývoje územní diferenciace (typ A — viz graf 1), reflektuje jednak relativní homogenitu mezi územními jednotkami, jednak jejich vzájemnou nezávislost a relativní samostatnost. Prostorová organizace společensko-ekonomického systému je charakteristická atomizací na jednotlivé prvky územní struktury. Vzájemná podobnost územních jednotek je příčinou toho, že vztah sociální a prostorové struktury není nijak výrazně definován, neboť každá územní jednotka je vlastně „mikromodelem“ či kopií širšího společenského systému. Postavení jedince ve společnosti je tak plně určeno jeho postavením v sociální a třídní struktuře příslušné územní jednotky.

Druhý typ (typ B) reprezentuje velmi dlouhé historické období společensko-ekonomického vývoje, charakteristické prohlubující se sociální a územní dělbou práce, zvětšující se vzájemnou závislostí územních jednotek a třídním charakterem sociální struktury. Tento typ odpovídá II. a III. fázi vývoje územní diferenciace. Výrazných rysů nabývá například s rozvojem kapitalismu zejména v souvislosti s akumulací a prostorovou koncentrací kapitálu. Ekonomickou nevyhnutelnost těchto procesů i jejich sociální důsledky zachytili ve svých dílech již klasikové marxismu (Marx v *Kapitálu* a Engels v *Postavení dělnické třídy v Anglii*): „Kooperační dovoluje jednak rozšiřovat prostorovou sféru práce, a proto ji při určitých pracovních procesech vyžaduje již samo rozložení pracovních předmětů v prostoru... Na druhé straně umožňuje koope-

race relativně, tj. ve srovnání s rozsahem výroby, prostorové zúžení oblasti výroby. Toto prostorové zúžení sféry práce při současném rozšíření sféry její působnosti, které umožňuje ušetřit značnou část neproduktivních nákladů (*faux frais*), vzniká soustředěním masy dělníků, splýváním různých pracovních procesů a koncentrací výrobních prostředků“ [Marx 1954: 354]. Vedle prohlubujících se třídních nerovností se tedy prohlubují i nerovnosti územní, které se nejostřeji manifestují především v podobě polarizace sociálně prostorové struktury na centra a periférie společensko-ekonomického rozvoje. Jedinec je na jedné straně vyvázán z relativně rigidní příslušnosti k územní jednotce (kapitalismus například s sebou přináší značné migrační pohyby a soustřeďování obyvatelstva do průmyslových aglomerací) a jeho sociální „definice“ je v čím dál tím větší míře určena postavením v třídní struktuře společnosti, na druhé straně však prohlubující se územní diferenciace ekonomických aktivit a životních podmínek vytváří situaci, kdy kromě třídního určení (vyjadřujícího základní osu nerovností v sociálně ekonomickém systému) se ve stále větší míře prosazuje určení územní, jako výraz územní nerovnosti životních podmínek. *Vztah jedince ke společensko-ekonomickému systému je tedy primárně určen postavením v sociálně třídní struktuře, avšak výrazně konkretizován jeho příslušností k územní jednotce. Vztah sociální a prostorové struktury je zde tedy již výrazně definován.*

Likvidace kapitalistických výrobních vztahů vytváří předpoklady pro změnu v obou hlavních „osách“ definice vztahu jedince (či určité sociální skupiny) a společnosti, tj. jak v rovině třídního určení, tak v rovině určení územního, přičemž mezi oběma těmito historickými procesy je úzké sepětí, charakteristické na jedné straně rozhodujícím významem odstraňování třídních nerovností (změna sociálně ekonomické struktury společnosti) pro likvidaci nerovností územních, ale na druhé straně nezbytností územní homogenizace životních podmínek, jakožto momentu *úplného* překonání nerovností sociálně třídních. Problém je však v tom, že tyto procesy mají jinou temporalitu, probíhají v různých etapách společenského vývoje s různou dynamikou, což vyplývá z rozdílného zakotvení jednotlivých momentů třídní a územní diferenciace v materiálních strukturách společnosti, jejichž „čas změny“ je vždy delší než „čas změny“ sociálně ekonomických a politických principů vývoje a fungování společenského systému. Tyto problémy, jak se pokusíme dále ukázat, jsou charakteristické právě pro etapu výstavby vyspělé socialistické společnosti, kde v překonávání sociálně třídních nerovností a ve sbližování sociálních skupin a tříd ve stále větší míře ustupují do pozadí zmenšující se rozdíly v postavení v sociálně ekonomické struktuře společnosti a na významu nabývají některé dříve třídními rozdíly „zakryté“ roviny diferenciace, mezi něž patří i rovina územní diferenciace životních podmínek.

Třetí vývojový typ vztahu společnost - prostor - jedinec (typ C) odpovídá vysokému stupni homogenizace jak v třídní, tak v územní struktuře společnosti. Ekologická dimenze vyjadřující územní nerovnosti v životních podmínkách ztrácí na významu, vztah sociální a prostorové struktury je opět rozvolněn, avšak na bázi vysoké sociální heterogenity uvnitř územních jednotek a vysoké sociální homogenity mezi nimi (srov. s typem A). Ve vztahu jedince a společnosti přestává tedy územní dimenze působit jako zprostředkující činitel.

Tato typologická interpretace různého stupně „územní konkretizace“ postavení jedince v sociální struktuře společnosti založená na jedné straně na určité etapizaci vývoje územní diferenciace a na druhé straně na vývoji třídní struktury mezi dvěma společensko-ekonomickými formacemi nemá obecný význam, nýbrž vyplývá z určité historické synchronizace počátků rozvoje kapitalismu

s rozvojem urbanizace. Tento příklad by tedy neměl být interpretován tak, že vývoj společensko-ekonomických formací a vývoj územní diferenciacie jsou procesy na sebe vzájemně převoditelné. Vztah charakteru územní diferenciacie a typu společensko-ekonomické formace je mnohem složitější. Je tomu tak především proto, že vývoj územní diferenciacie sledujeme vždy vzhledem k nějakému *dílčímu, konkrétnímu* společensko-ekonomickému jevu, nebo komplexu jevů (diferenciacie nemající svůj konkrétní předmět je pojem, který nedává smysl), zatímco pojem společensko-ekonomické formace postihuje společensko-ekonomické systémy v jejich *totalitě* a *obecných* určeních.

Tím se ovšem podstatně liší i historická perspektiva, k níž se každý z těchto pojmů váže. Tak jako je možné hledat určité charakteristické rysy územní diferenciacie specifické pro jednotlivé společensko-ekonomické formace, tak má nepochybně smysl uvažovat vývoj územní diferenciacie v rámci jedné formace, nebo — což je sociologicky zvláště zajímavé — v období změny formací, protože zde se vztahy mezi rychle se měnící povahou sociálně třídní struktury a mnohem pomaleji se přetvářející územní strukturou projevují v nejostřejších konturách a protikladech a umožňují tak nahlédnout do podstaty jejich vzájemného sepětí.

Konflikt prvků „starého“, jež v sobě nese prostorová struktura, s momenty „nového“, jež se rodí v sociální struktuře, je jedním ze základních vztahů, jež platí mezi sociální a prostorovou strukturou. Proto ke vztahu „sociálního“ a „prostorového“ nelze přistupovat jako ke vztahu synchronních procesů. Smyslem uvedené typologie územního zprostředkování mezi jedincem a společností, resp. typologie podílu „prostorového“ na „sociálním“, bylo vyjádřit právě onu diachronnost těchto procesů, kterou je třeba sociologicky zkoumat.

3. Prostor a čas v sociálním bytí jedince

Nerovnoměrnost, resp. asynchronnost průběhu společensko-ekonomických změn v různých územích lze vyjádřit prostřednictvím již naznačené souvislosti mezi časem a prostorem ve společenském bytí. Je to jedna z cest, jak teoreticky zachytit vnitřní zákonitosti pohybu územní diferenciacie ve vztahu k životním podmínkám jednotlivců. V této souvislosti je nezbytné, alespoň pracovní, rozlišit tři hlavní časové dimenze, v jejichž kontextu bude možné postihnout relativitu sociálního času vůči územní struktuře společnosti:

1. čas chronologický
2. čas sociálně historický
3. čas individuálního života.

ad 1) *Chronologický čas*, vyjádřený například kalendářním časem, je obecným měřítkem průběhu dějů a procesů a není v této souvislosti třeba se jím hlouběji zabývat.

ad 2) *Sociálně historický čas* je pojem, jímž bychom chtěli vyjádřit diachronnost, respektive asynchronnost společensko-ekonomického vývoje probíhajícího v různých územích. Úloha tohoto pojmu v teoretické konceptualizaci prostoru jako mediátoru společensko-ekonomických změn vyplývá z již naznačeného významu vývoje územní diferenciacie ve vztahu společnost - prostor - jedinec. Konkrétní životní podmínky jsou vždy určeny přinejmenším dvěma *na sobě závislými* rovinami společensko-ekonomického vývoje: a) rovinou změn v charakteru sociálně politické a sociálně ekonomické struktury společnosti; b) rovinou změn v materiálních strukturách společnosti, jejichž historický původ a kvalita jsou územně diferencované. Tyto materiální struktury, jejichž proměna

vyžaduje vždy delší čas než proměny v rovině sociálně politické a sociálně ekonomické struktury společnosti, v sobě tedy fixují, „konzervují“ sociální minulost a „předávají“ ji sociální přítomnosti i budoucnosti. *Sociálně historický čas je výslednicí střetu těchto dvou rovin společensko-ekonomického vývoje.* V tomto smyslu vyjadřuje relativitu společensko-ekonomické změny vůči prostorové struktuře společnosti, její územní podmíněnost.

ad 3) *Čas individuálního života* je časem určeným na jedné straně dvěma body chronologického času, na druhé straně společensko-historickým kontextem, jenž je charakteristický pro teritorium či území, v němž je tento čas člověkem prožíván. *Čas individuálního života, primárně vymezený určitým úsekem chronologického času, je tedy konkrétně naplněn určitým sociálně historickým časem, který je ve svém průběhu prostorově podmíněn.*(7)

Mezi dvěma body chronologického času, jimiž je vymezen čas individuálního života, může tedy probíhat různě modifikovaný sociálně historický čas v závislosti na tom, na jakém místě svůj život jedinec prožije.

Analýza makrosociální změny, zachycující pohyb určitého konkrétního společensko-ekonomického systému jako celku, je tedy v jistém smyslu abstrakcí, neboť nereflektuje územní (například regionální) podmíněnost dynamiky společensko-ekonomických změn, tj. jejich nerovnoměrné pronikání prostorově diferencovanými podmínkami. Jedinec se „účastní“ této makrosociální změny na určitém místě, na určitém území, jež je nositelem určitého sociálně historického času, který může být vůči změně probíhající na celospolečenské úrovni nebo v rámci jiného území rovněž asynchronní. Čas individuálního života tedy „vstupuje“ do sociálně historického času společnosti dalo by se říci ve dvou rovinách; v rovině makrosociálního určení vyplývajícího z charakteru výrobních vztahů a sociálně ekonomické struktury společnosti, „definujících“ postavení jedince v systému společenských vztahů (postavení ve výrobním procesu, v rozdělovacích procesech a v systému „distribuce“ životních podmínek), a v rovině územního určení životních podmínek, jež tento sociálně historický čas svým způsobem modifikují, respektive transformují jej z roviny „možnosti“ v rovinu „skutečnosti“.

Souvislost a vzájemná podmíněnost času a prostoru v sociálním bytí je tedy přinejmenším dvojí:

1) sociálně historický čas je prostorově podmíněn a modifikován, tj. jinými slovy, konkrétní sociálně ekonomické procesy utvářející životní podmínky pronikají územní strukturou společnosti s různou dynamikou;

2) čas individuálního života může být tedy naplněn rozdílným společensko-historickým časem v závislosti na území, v němž je prožíván.

Prostorová podmíněnost sociálně historického času se tedy zdá být teoreticky nosným principem, v jehož rámci je možné explikovat nejen vztah *společnost – prostor – jedinec*, ale i jeho dílčí aspekty, z nichž jako sociologicky relevantní se zdá být právě *vztah mezi sociální a prostorovou strukturou*.

Potřeba proniknout jak teoreticky, tak i empiricky k podstatě vztahu mezi sociální a územní strukturou, respektive k teritoriálním aspektům vývoje a re-

(7) Jsme si vědomi mnohem širšího významu pojmu čas individuálního života. Společenské vědy a psychologie rozlišují v rámci času individuálního života další relevantní časové dimenze, jako například biologický čas, psychologický čas, životní cyklus a sociální čas ve smyslu postupného osvojování sociálních rolí [viz například Alan 1977]. Tyto dimenze, jakkoli lze předpokládat jejich určitou souvislost s územní strukturou společnosti, jsou z hlediska hlavního cíle statí nepodstatné.

produkce sociální struktury, vyplývá i z povahy dynamiky sociální struktury ve vyspělé socialistické společnosti. V procesu sblížování v rovině sociálně třídní, tzn. v procesu homogenizace společnosti v dimenzi základních sociálně ekonomických určení společenských skupin a tříd, se odkrývají dosud spíše zakryté roviny diferenciacce, jež se na pozadí převážně třídní strukturace jevíly zatím spíše jako sekundární. K těmto rovinám, jež postupně nabývají na významu, patří nepochybně i rovina územní diferenciacce životních podmínek v nejširším smyslu.(8)

Stav jakékoli územní jednotky je materiálním produktem sociálně ekonomických procesů, jejichž charakter — primárně určený dynamikou výrobních sil a výrobních vztahů — dává území nejen formu a funkce, ale určuje i jeho sociální obsah a význam. Území a jeho strukturu nelze tedy chápat pouze jako vnější podmínku realizace cílů společensko-ekonomického systému, ale současně jako vnitřní moment „definice“ sociální struktury.

Sociálně ekonomická struktura společnosti viděná optikou společenského vývoje je tedy klíčem k pochopení prostorových forem sociálního vývoje i vztahu sociální a územní struktury. Alokace zdrojů ekonomického růstu, principy rozdělování a přerozdělování jeho výsledků v území, alokace investic do infrastruktury, časoprostorové difúze inovací, kulturních vzorů atd., všechny tyto procesy jsou těsně spjaty s povahou sociálně ekonomické struktury společnosti, bezprostředně pak s charakterem výrobních vztahů, jež prostřednictvím principů uplatňovaných v regionální politice znovu — modifikované teritoriální transformací — „vstupují“ do sociální struktury společnosti.

Úloha územní diferenciacce v procesu utváření a reprodukce životních podmínek a sociální struktury vyplývá z naznačených souvislostí mezi sociálně historickým časem a časem individuálního života, jejichž spjatost se vždy realizuje v rámci sociálně prostorové struktury společnosti. Hlubší pochopení těchto souvislostí vyžaduje, aby společenské jevy a procesy byly v sociologické teorii i výzkumu zkoumány současně optikou společenského vývoje a optikou územní struktury či diferenciacce. Propojení těchto dvou hledisek v sociologické teorii i metodologii umožňuje hledat odpověď na otázku, do jaké míry je realizace konkrétních změn v sociálně ekonomické struktuře společnosti zprostředkována materiálními, sociálními a kulturními strukturami fixovanými v prostorové struktuře společnosti. Mezi změnou na „makroúrovni“ a změnou v životních podmínkách konkrétních jedinců leží kromě celé řady jiných zprostředkujících momentů (převážně v podobě sociálních institucí) i sociálně prostorová struktura společnosti, přičemž míra zprostředkování touto strukturou (již lze vyjádřit například časem, který je nezbytný k tomu, aby se určitá změna prosadila i v nejméně rozvinutých oblastech) není u všech sociálně ekonomických procesů stejná. Například změny ve výrobních vztazích, změny v principech rozdělování, v principech uplatňovaných v mzdové či sociální politice jsou ve své realizaci v menší míře vázány na překonání rozdílů v územních či regionálních podmínkách (ačkoli jsou vlastně nástrojem změn v územní struktuře společnosti) než takové procesy, jako změny v technickém vybavení práce, v dostupnosti kvalitních forem bydlení, v úrovni občanské vybavenosti sídel atd., které jsou výrazněji podmíněny a zprostředkovány materiálními, sociálními a kulturními strukturami konkrétního území, což způsobuje, že čas změn je

(8) V současné době věnují tomuto problému značnou pozornost zejména sovětské sociologové a ekonomové. M. N. Mezevič například spatřuje v pojmu „teritoriálního společenství“ sociologickou kategorii, jejíž význam se v analýze vývoje sociální struktury socialistické společnosti zvyšuje úměrně ke snižování diferenciačního rozpětí v třídních aspektech sociální struktury [Mezevič 1978].

podstatně delší. Realizace těchto změn je těsněji spojena s překonáváním sociálně hospodářských podmínek jednotlivých území, ovlivněných přírodními i polohovými determinantami, a také s překonáváním minulostí fixovaných a územně diferencovaných podmínek, přičemž na homogenizaci územních podmínek do značné míry závisí další rozvoj výrobních vztahů. Sociální i technická infrastruktura jednotlivých regionů je totiž poměrně rozdílná, a to jak ve smyslu kvantitativním, tak zejména kvalitativním, a tyto rozdíly, jež jsou výsledkem dlouhodobého historického vývoje, působí jako mediátor realizace soudobých sociálně ekonomických změn v územní struktuře společnosti. *V tomto smyslu pak platí, že homogenizace v sociálně třídní struktuře společnosti je úzce spojena s likvidací rozdílů v životních podmínkách fixovaných v prostorové struktuře společnosti.*

Územní diferenciaci se tak jeví jako jeden z velmi důležitých faktorů působících jako prostředník mezi změnou na celospolečenské úrovni a životními podmínkami, životním způsobem, a tedy i postavením jedinců v sociální struktuře společnosti. V této souvislosti se ukazuje, že *územní diferenciaci tvoří rovinu, v níž je sociální struktura společnosti nejen „distribuována“ (v závislosti na distribuci forem ekonomické aktivity, jež má bezprostřední vztah k určení třídních aspektů postavení v sociální struktuře společnosti), ale i aktivně reprodukována v teritoriálně diferencovaných životních podmínkách, podílejících se významnou měrou na tvorbě životní situace a charakteru „životních šancí“ konkrétních jedinců.*

Shora uvedené hypotézy o vztahu mezi sociální a prostorovou strukturou společnosti lze ověřovat třemi základními postupy:

1. vzájemnou komparací regionálních jednotek různého řádu (mikro- až makroregion);
2. vzájemným srovnáním různých kategorií sídel tříděných podle různých dílčích znaků, jako například podle velikosti (počtu obyvatel), tempa růstu, polohy, nebo podle typologických kategorií;
3. rozbořem difúze (pronikání, šíření) prvků společenské a kulturní změny do jednotlivých územních jednotek (sídel, okresů, krajů apod.) země.

Věcným i metodologickým problémem regionální sociální analýzy i teorie při aplikaci prvních dvou postupů, které mají strukturální a statický charakter, je tudíž na prvním místě vymezení regionu a sídla. Další otázkou je explikace individuálních sociálních pozic a životních šancí z regionálních a sídelních kontextů. V rovině metodologické je to problém vztahu mezi mikro- a makro-, popřípadě mezodimenzí společnosti v kontextuální analýze.

Při použití třetího postupu, který má procesuální, dynamickou povahu, jde o zachycení pravidel šíření společenských a kulturních jevů podle toho, jak rychle se jednotlivé prvky šíří v územní struktuře, jak jsou touto strukturou v konkrétních územních jednotkách modifikovány, jaké bariéry hmotné i sociální povahy zpomalují difúzi daného jevu.

Problém vlastního procesu difúze by vyžadoval samostatný rozbor. V následujícím rozboru se soustředíme na tzv. strukturální postupy, které difúzi společenských jevů zachycují již v „klidovém“ stavu, tj. v podobě hmotných, sociálních a kulturních struktur v daném území již fixovaných.

4. Sociologický význam území a regionu

Aniž bychom uplatňovali nějaké vědecké metody pozorování nebo třídění, často můžeme na určitém teritoriu identifikovat specifická území nebo oblasti, jež svým geograficko-přírodním, sociálně ekonomickým nebo sociokulturním

obsahem tvoří jakýsi přirozený geografický celek, tzv. „reálný region“. Pro vědecké poznání územní diferenciaci je však třeba regiony vymezovat z jednoho nebo více přesněji specifikovaných hledisek, tj. hledat určité „formální“ postupy nazývané zpravidla regionalizací.

Otázkám vymezování regionu, tzv. regionalizaci, byla věnována velká pozornost jak ve fyzické, tak i hospodářské geografii, v regionální vědě i regionálním plánování. Naproti tomu koncepce regionu v sociálním slova smyslu zůstává stále nedostatečně rozvinutá. Sociologie však může do značné míry využívat zkušeností a převzít výsledky uvedených disciplín.

Existují dva základní přístupy k vymezování regionů. První vychází z *homogenity* určitého území z hlediska jednoho nebo více znaků (fyzikálních, ekonomických, sociálních, kulturních). Regionalizace je při tomto postupu v podstatě problém klasifikace. Vychází-li se pouze ze znaků fyzikálních (klíma, půda, vegetace aj.) jsou definovány *fyzicko-geografické* regiony. Jestliže určité fyzikální znaky, jako například úrodnost půdy nebo existence nerostného bohatství, vedou k výrazné převaze určitých ekonomických aktivit v daném území, hovoříme o *ekonomickém regionu*. Existence jednoho nebo více kulturních znaků, jako je jazyk, zvyky, náboženství, způsob života, jimiž se určité území odlišuje od jiného, umožňuje vymezit je jako *sociálně kulturní region*. A usiluje-li regionalizace o *komplexní* vystižení *všech* významnějších (fyzických i sociálních) znaků a vztahů v území, dospíváme ke *komplexnímu geografickému regionu*.

Druhý základní přístup chápe region jako území vyznačující se vztahy mezi určitými objekty a aktivitami. V tomto případě je to „... spíše síť vzájemných vztahů, která drží určité území pohromadě“ [Žiolkowski, 1971]. Jestliže v prvním přístupu je položen důraz na *podobnost* částí území tvořících region, v druhém případě je region obvykle určen existencí *centra*, které dominuje aktivitám, a tudíž i vztahům v území. Proto se takové regiony označují jako *nodální*, na rozdíl od regionů stejnorodých. Je třeba zdůraznit, že vývoj metod regionalizace postupoval od vymezování regionů na základě stejnorodosti k vymezování regionu vztahových, nodálních. Podle Grigga [Grigg 1967] se do třicátých let v geografii pracovalo především s homogenními regiony, kdežto v současné době jsou nejčastěji vymezovány vztahově. Stejný vývoj lze pozorovat i v regionálním plánování.

Kromě těchto dvou přístupů, které se rozvíjely hlavně v geografii a regionální vědě, je možný ještě třetí způsob vymezování regionů. Jsou to — jak je označuje Žiolkowski — *regiony ad hoc*, přechodné administrativní územní jednotky. Takové členění má usnadnit řešení praktických a přitom velmi složitých územních problémů. V ČSSR byla tato regionalizace uplatňována při územním plánování větších území charakterizovaných například těžbou surovin nebo komplikovanými průmyslovými vztahy.

Sociologická koncepce regionu navazuje na oba uvedené hlavní přístupy, avšak rozšiřuje jejich pojetí o některé další souvislosti. Region je druhem *územního společenství*, které vznikalo v dlouhodobém historickém procesu na základě adaptace obyvatelstva na přírodní podmínky určitého území. Adaptace na specifické přírodní podmínky určovala zejména v minulosti výrazně druh hospodářských činností a sociální i sídelní organizaci v určitém území.

V současné době se regionální specifika vytvářejí aktivněji a nejsou převážně produktem přizpůsobování k daným přírodním podmínkám, nýbrž jsou důsledkem záměrného rozmísťování různých druhů výrobních i nevýrobních činností do určitých území. Vazba na konkrétní přírodní podmínky se uvolňuje, ale i při této aktivnější roli alokace, v níž nabývají na významu jak obecné, tak

i konkrétní místní politické a sociální cíle rozvoje, mají přírodní, zejména však v historickém procesu člověkem vytvářené podmínky, značný význam (například dopravní dostupnost, poloha blízko rozvojových os, blízkost navazujících průmyslových odvětví, ale i dobrá sociální infrastruktura).

Struktura hospodářských činností převažující v daném území vytváří hlavní rysy sociální struktury a formy práce. Sociální struktura společně se sídelními podmínkami a faktem společného života na stejném území v podmínkách vzájemné závislosti a dělby práce formují nejen životní úroveň, nýbrž i určité společné rysy v chování lidí, ve způsobu jejich života a také v jejich hodnotových a postojeových charakteristikách. Tyto společné a zároveň vůči jiným územním jednotkám odlišující znaky vedou ke vzniku sounáležitosti a kulturní identity. Na rozdíl od ekonomického pojetí regionu, které klade důraz na vzájemnou spjatost *hospodářských* činností v určitém ohraničeném území, sociologická koncepce zdůrazňuje rovněž *společenské* rysy způsobu života, kulturní specifika atd.

Region v sociologickém slova smyslu není však jakousi oddělenou „buňkou“ společnosti, je spíše — jako ostatní územní společenství (město, venkovská obec, městská čtvrť, sousedství) — konkrétní formou, specifickou konfigurací struktur dané širší společnosti. Komplexně geografický region by měl představovat syntézu všech výše zmíněných znaků.

Existující informační základna, tj. systém převážně ekonomicky orientované statistiky, umožňuje identifikovat pouze některé z těchto specifických konfigurací regionů. Jsou to zejména:

- struktura ekonomických činností a ekonomické fondy
- tempa hospodářského rozvoje a v menší míře i sociální změny
- sociální a demografická struktura obyvatelstva
- sídelní struktura, míra urbanizace, dojíždění za prací
- úroveň technické a sociální infrastruktury území (občanská vybavenost, technické sítě aj.)
- reprodukce obyvatelstva a jeho migrace
- životní úroveň domácností a jednotlivců
- zdravotní stav obyvatelstva regionů
- úroveň tzv. sociální integrace, měřená incidencí některých sociálně patologických jevů.

Celou řadu dalších jevů důležitých z hlediska formování regionů a jejich klasifikace je nutno zjišťovat speciálními šetřeními. Platí to zejména o vzájemných vztazích mezi jednotlivými částmi regionů a o sociálně kulturních charakteristikách. Například postavení regionálního centra vůči ostatnímu území nodálního regionu, používání občanského vybavení centra a subcenter regionů, trávení volného času v území regionů, specifika životního způsobu ve smyslu etnografickém, vztahy obyvatel k regionu a k jeho částem, to je struktura tzv. lokálních orientací.⁽⁹⁾

Územní diferenciaci je možno sledovat také na základě srovnávání sídel, tříděných podle znaků, o nichž se předpokládá, že se způsobem života souvisí. V takovém případě nejsou regiony definovány jako souvislá území, která by bylo možno charakterizovat pomocí vztahů existujících mezi subjekty anebo

(9) Vzhledem k tomu, že se při této příležitosti zabýváme především věcnými problémy regionálních aspektů životního způsobu, nevšímáme si složitých metodologických a technických otázek vymezení hranic regionů, určování jejich jader a periferních oblastí, používání administrativního členění území a jeho vztahu k tzv. „reálným regionům“ a řady dalších závažných otázek regionální analýzy.

aktivitami. Jde o uměle vytvářené statistické soubory charakterizované strukturálními znaky. Při komparacích se jednotlivé znaky často kombinují a vznikají pak takové typy, jako například „rychle rostoucí průmyslová města“, „stagnující malá města s místním významem“.

Z věcného hlediska je nejasné, o čem vlastně vypovídají některé z třídících znaků, jako je například velikost sídla měřená počtem obyvatel nebo správní funkce sídla. Tak například původní představa, že s velikostí sídla roste i jeho „městskost“, už přestává platit a podobně ani správní funkce města nemá vždy velkou sociologickou relevanci.

Řešení problému adekvátního vymezení regionu či sídla otevírá řadu závažných teoretických i metodologických otázek, souvisejících zejména s problémem *explikace individuálních sociálních pozic a životních šancí z regionálních kontextů*. Je nutné je promítnout až na úroveň práce s empirickými daty, což je prakticky vyústěním uvedené teoretické orientace. Jsme si vědomi množství složitých metodologických problémů, jež bude třeba v této souvislosti řešit. Úspěch tohoto řešení bude do značné míry záviset i na tom, jak se v analýze interakce sociálních jevů a procesů na straně jedné a určitých vlastností územních celků na straně druhé podaří *překlenout tradiční pojetí „sociálního“ jako „ne-prostorového“ a „prostorového“ jako „ne-sociálního“*.

Pokusili jsme se ukázat, že nelze vést nějakou jinou než analytickou hranici mezi tzv. čistě sociálními a čistě územními determinantami utváření sociálně ekonomické struktury. V komplexním určení sociálního jevu či procesu vystupují obě tyto stránky v jednotě a jejich oddělení je vždy problematické.⁽¹⁰⁾ Územními charakteristikami *stricto sensu* (tedy v pojetí čistě geografickém) jsou pouze přírodně geografické podmínky regionu. Avšak společensko-historický proces „ukládá“ do území nové „vrstvy“ podmínek, které v daném okamžiku vystupují rovněž jako objektivní, přičemž jejich vliv na charakter sociálních jevů a průběh sociálních procesů zpravidla přesahuje působení přírodně geografických podmínek, jež však u zrodu i v dynamice vývoje územní diferenciace sociálně ekonomických struktur sehrály přirozeně významnou roli.

Závěry

V dosavadním vývoji sociologické analýzy životních podmínek zůstávaly stranou pozornosti územní stránky problému, a to přesto, že v odstraňování velkých makroregionálních rozdílů — mezi ČSR a SSR — nebo i rozdílů mezi jednotlivými oblastmi či mezi městem a venkovem bylo v ČSSR dosaženo značného úspěchu i ve srovnání s některými jinými socialistickými zeměmi. To by však nemělo být důvodem, aby této stránce životních podmínek nebyla věnována větší pozornost.

Uvedenou mezeru v poznání zákonitostí rozvoje socialistické společnosti v ČSSR nelze vyplnit pouze analýzou empirických dat tříděných z územního hlediska. Problém vyžaduje novou konceptualizaci, která by umožnila hlubší ex-

(10) Důraz na těsné propojení obou těchto stránek se projevoval už v minulosti v konceptech pokrokové francouzské antropogeografické školy na začátku dvacátého století. P. V. de la Blache, který se již tehdy zabýval problémy územní diferenciace „genre de vie“ zdůrazňoval, že člověk a příroda se v dlouhodobém historickém procesu navzájem spojují v jednotlivých konkrétních územích do té míry, že je nelze spolehlivě odlišit, a že naopak člověk a příroda tvoří komplikovaný amalgam [P. Vidal de la Blache 1926].

plikaci pozorovaných procesů a určila místo regionálních analýz v celé soustavě sociologického výzkumu.

Východiskem teoretické konceptualizace by mělo být odmítnutí zjednodušující premisy, že prostor a území jsou v sociologické analýze i interpretaci něčím, co je společností vnější.

Nejde již také pouze o obecné formulace vztahů mezi územní a sociální strukturou, nýbrž o konkretizaci a operacionalizaci dialektického vztahu sociální a prostorové struktury tak, aby vznikly hypotézy verifikovatelné rozborem konkrétních dat a aby bylo možno stanovit význam územních podmínek v průběhu jednotlivých druhů sociálních procesů.

Přitom je nutné zaměřit se na *obsahy* socioregionálních vazeb, tj. na to, jaké sociální procesy jsou ovlivňovány územními strukturami, dále na *formy* těchto sociálních procesů, a konečně na *rychlost* sociálních procesů, respektive na to, jak je rychlost různých druhů sociálních změn ovlivňována územními strukturami. V podstatě tu jde o sociologickou typologii tzv. procesů difúze sociální změny v konkrétních územních podmínkách. Na druhé straně jde ve stejné míře o konkretizaci „půdy“, v níž sociální změny probíhají. I v tomto případě jde o třídění „prvků“, „stránek“ území, popřípadě „struktur“ (ekonomických, sociálních atd.) území, v němž různé typy sociálních procesů probíhají. Průběh sociálních procesů může být v různých územích rychlejší nebo pomalejší, může být také obsahově různým způsobem modifikován. To se týká jak ekonomických, tak sociálních i kulturních procesů a je nutno zdůraznit, že o konkrétních formách těchto odlišných procesů v podmínkách socialistické společnosti nemáme dostatek znalostí.

Výše uvedené okruhy problémů by jistě zasluhovaly mnohem hlubší rozbor, než to umožňuje rozsah jedné stati. K jednotlivým problémům, jež jsou zde spíše jen naznačeny v podobě hypotéz, bude třeba se neustále vracet a ověřovat jejich relevanci prostřednictvím práce s konkrétními statistickými i výzkumnými daty, jejichž analýza a interpretace může otevřít nové otázky a problémy. Řešení těchto problémů může přispět nejen k výstavbě určité teorie sociálně prostorové struktury společnosti, ale i ke zdokonalení systému řízení sociálních procesů v socialistické společnosti.

Literatura

- Alan, J.: *Sociologická interpretace věku*. In: Sociológia 1977, č. 1, s. 11–24.
Alker, H. R.: *A Typology of Ecological Fallacies*. In: Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, The M. I. T. Press 1974, s. 69–86.
Bariery wzrostu w gospodarce przestrzennej. Biuletyn PAN, Warszawa 1978.
Blache, V.: *Principles of Human Geography*. New York, Henry Holt 1928.
Capecchi, V. — Galli, G.: *Determinants of Voting Behavior in Italy: A Linear Causal Model of Analysis*. In: Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, The M. I. T. Press 1974, s. 235–284.
Dogan, M. — Rokkan, S.: *Social Ecology*. Cambridge, The M. I. T. Press 1974.
Grigg, D.: *Regions, Models and Classes*. In: Chorley, R. J. — Hagget, P.: *Models in Geography*. London, Methuen 1967, s. 461–510.
Halbwachs, M.: *Population and Society*. Illinois, The Free Press of Glencoe 1960.
Hampl, M.: *Teorie komplexity a diferenciace světa*. Praha, Univerzita Karlova 1971.
Hampl, M.: *Sociálně geografická regionalizace ČSR*. Praha, VÚSEI — ČSDS při ČSAV (Acta demographica II) 1978.

- Harvey, D.: *Social Processes and Form*. In: The Regional Science Association Papers, vol. 25, 1970, s. 47—69.
- Ivanička, K. — Koval, L.: *Diferenciácia priestorovej ekonomickej štruktúry SSR*. In: Geografický časopis 1978, č. 1, s. 13—40.
- Križan, M.: *Teoreticko-metodologické problémy formovania koncepcie rozvoja málo rozvinutých zón v oblastiach na Slovensku*. Bratislava 1970.
- Labovitz, S. — Purdy, R.: *Territorial Differentiation and Societal Change*. In: American Journal of Economy and Sociology, 29, 1970, s. 127—147.
- Marx K.: *Kapitál, díl I*. Praha, SNP 1954.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, sv. II*. Praha, Svoboda 1974.
- Musil, J.: *Urbanizace v socialistických zemích*. Praha, Svoboda 1977.
- Mežević, M. N.: *Těritoriaľnaja obščnosť kak sociologičeskaja katěgorija*. Referát přednesený na Sociologickém sympoziu k plánování sociálního rozvoje měst a územních společenství, Varšava — Jablónná 1978 (cykl.).
- Mlinar, Z. — Teune, H.: *The Social Ecology of Change*. London, Sage Publications Ltd. 1978.
- Nekrasov, N. N.: *Problemy regionalnoj ekonomiky*. Moskva 1974.
- Pivovarov, J. L.: *Sovremennaja urbanizacija: Suščnosť, faktory i osobennosti izučenijsa*. In: Problemy sovremennoj urbanizacii, Moskva 1973.
- Robinson, W. S.: *Ecological Correlations and the Behavior of Individuals*. In: American Sociological Review, 1950, June, s. 351—357.
- Żiółkowski, J.: *Toward a Sociology of Development and Planning*. In: The New Atlantis, 1971, č. 2, s. 30—58.

Резюме

П. Матею - И. Мусил: Общество — пространство — индивид. Попытка концептуализации проблемы территориальной дифференциации социально-экономической структуры с особой ориентацией на условия жизни

В предыдущем развитии марксистской социологической теории в известной мере оставались вне поля зрения территориальные аспекты развития и воспроизводства социально-классовой структуры и условий жизни. Заполнить этот пробел в познании закономерностей развития социалистического общества нельзя лишь посредством анализа эмпирических данных, классифицируемых с территориальной точки зрения. Проблема территориальной дифференциации требует теоретической концептуализации, делающей возможной более глубокую экспликацию наблюдаемых процессов и определяющей место региональных анализов в социологической теории и в эмпирических исследованиях.

Статья представляет попытку концептуализовать один из моментов диалектического отношения между социальной системой и пространственной структурой, в котором пространственная структура выступает в качестве активного момента дифференциации социально-экономических процессов, формирования социальной структуры и условий жизни.

Авторы исходят из того, что территория является одним из носителей континуитета общественно-экономического развития, поскольку она несет в себе «материализованное» прошлое общественно-экономической системы в виде результатов общественной практики. Поэтому в понятии «территория» они акцентируют особенно аспекты дифференциации. Территориальная же дифференциация является ключевым понятием в социологической концептуализации категории пространства.

На основе анализа более общих закономерностей развития территориальной дифференциации авторы стремятся постичь некоторые принципы отношения между социальной и пространственной структурами общества и приходят к выводу, что процессы развития, протекающие в этих структурах, являются асинхронными, а их взаимоотношение исторически переменным. Отношение между социальной и пространственной

структурами обусловлено развитием территориальной дифференциации, причем социологически релевантным здесь является в частности конфликт элементов «старого», содержащихся в пространственной структуре, с моментами «нового», зарождающимися в социальной структуре. Этот конфликт — ярко выраженный особенно в периоды существенных общественно-экономических изменений — является одним из основных отношений между социальной и пространственной структурами.

Роль территориальной дифференциации во взаимоотношении социальной и пространственной структур объясняется затем посредством взаимосвязи между временем и пространством в социальном бытии. Авторы здесь приходят к выводу, что

1) социально-историческое время пространственно обусловлено, т. е. общественно-экономические изменения в территориальной структуре утверждаются неравномерно с различной скоростью и с различной интенсивностью; это означает, что

2) время индивидуальной жизни может быть заполнено различным социально-историческим временем в зависимости от того, на какой территории она проходит.

Эти аспекты развития территориальной дифференциации оказываются релевантными и в развитии социалистического общества, где в процессе гомогенизации общества в социально-классовом измерении раскрываются скрытые до сих пор параметры дифференциации, казавшиеся скорее вторичными на фоне преимущественно классовой структурализации. К этим плоскостям, «относительное» значение которых таким образом возрастает, несомненно относится и плоскость территориальной дифференциации.

В последней части статьи авторы рассматривают проблему социологического значения территории применительно к методам регионализации.

Summary

Matějů P. — Musil J.: Society — Space — Individual. Problem of the Regional Differentiation of Socio-economic Structure with Special Regard to Living Conditions: Attempt at Conceptualization

In the past development of Marxist sociological theory, the regional aspects of the evolution and reproduction of the social-class structure and living conditions have been somewhat bypassed. A mere analysis of empirical data classified from the regional aspect falls short of filling in the gap in the knowledge of developmental laws of the socialist society. The problem of regional differentiation calls forth the necessity of a theoretical conceptualization facilitating a deep-going explication of the processes under observation and determining the place of regional analyses in both sociological theory and empirical research.

The present paper is an attempt at conceptualizing one of the moments of the dialectical relation between the social system and space structure; here space structure represents an active moment of the differentiation of socio-economic processes, of the formation of social structure and living conditions.

The paper is based on the assumption that the region is one of the bearers of the continuity of socio-economic development, since it comprehends the „materialized“ past of the socio-economic system in the form of the results of social practice. This is why particular stress is laid on the differentiation aspects involved in the concept of region. Regional differentiation then represents the key concept in the sociological conceptualization of space.

On the basis of an analysis of more general development laws of regional differentiation the paper endeavours to disclose some principles governing the relation between the society's social and space structure; the conclusion is drawn that development processes taking place within these structures are asynchronous and that their interrelation is historically variable. The relation between social and space structure is conditioned by the development of regional differentiation, while the conflict between elements of the „old“ involved in the space structure and moments of the „new“

arising in the social structure is sociologically relevant. This conflict, manifesting itself with particular intensity in periods of major socio-economic changes, represents one of the fundamental relations prevailing between social and space structure.

The role of regional differentiation in the social structure — space structure relation is further elucidated on the interconnection between time and space in social existence. It is inferred that

1. social-historical time is spatially conditioned, i. e. socio-economic changes assert themselves in the regional structure unevenly, at a various rate and with varying intensity; this implies that
2. the individual life-time can be filled with a different social-historical time, depending on the region wherein it is lived.

These aspects of regional-differentiation development have also proved relevant in the development of socialist society: here, in the process of the society's homogenization in the social-class dimension, the so far more or less concealed differentiation dimensions are being revealed which, on the background of a predominantly class structuration, have appeared as rather secondary. These levels which are thus „relatively“ growing in significance no doubt include also the level of regional differentiation.

In conclusion the paper subjects to discussion the problem of the sociological relevance of the region in relation to regionalization methods.